

З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ ДО ДРУКУ ЗБІРНИКА “КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКЕ ТОВАРИСТВО” У ТРЬОХ ТОМАХ (К.: НАУКОВА ДУМКА, 1990)

Друга чверть XIX ст. в Україні характеризується загостренням соціальних суперечностей, розгортанням визвольного руху. До нього вливаються нові сили, зростає коло борців проти кріпосництва й самодержавства, виникають таємні політичні організації, які об'єднували тих, хто прагнув до звільнення від феодално-кріпосницької залежності й до національної свободи України.

Саме такою таємною політичною організацією було Кирило-Мефодіївське товариство, що виникло в грудні 1845 – січні 1846 рр. у Києві. Його засновниками були М. І. Гулак, М. І. Костомаров і В. М. Білозерський. До них приєдналися П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко, О. О. Навроцький, Г. Л. Андрузький, І. Я. Посяда (Посяденко), М. І. Савич, О. В. Маркович та ін. Братчики також визнавали необхідність скасування кріпосного права і стояли за національне визволення українського народу. Проте в них не було єдиної думки щодо шляхів досягнення цієї мети. Одні пропонували мирний шлях, а інші, зокрема Шевченко, закликали до активної боротьби.

Програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства були: Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, т.зв. “Книга буття українського народу” й “Записка”, складена В. М. Білозерським. У них висловлена думка про політичну рівноправність і національне визволення. Тут же говориться про скасування самодержавства і станових нерівностей, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку.

Донос провокатора студента Київського університету О. М. Петрова в березні 1847 р. перешкодив братчикам втілити в життя накреслені плани. Воно було розгромлене, а його члени заарештовані й відправлені до Петербурга, де з 18 березня до 30 травня 1847 р. тривало слідство. Слідство в справі учасників Кирило-Мефодіївського братства за розпорядженням Миколи I велось III відділенням під керівництвом шефа жандармів О. Ф. Орлова. Вирок був винесений особисто царем. Найжорстокішої кари зазнали Шевченко і Гулак. Т. Шевченка віддали в солдати й вислали в Оренбурзький край. Микола I на вироку написав: “Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать”. За словами Івана Франка,

“десять літ він томився під вагою російської муштри, а для Росії волі зробив більше, ніж десять переможних армій”. М. Гулака на три роки ув'язнили у Шліссельбурзьку фортецю, а потім відправили на заслання до Пермі. Інші кирило-мефодіївці були заслані в різні віддалені губернії Росії.

У перші роки після розгрому товариства, про нього ніхто не зважувався не тільки писати, але й говорити. Тільки з 80-х років XIX ст. починають з'являтися окремі матеріали. Так, 1885 р. “Русская мысль”, “Русская старина” й “Киевская старина” вмістили матеріали про Костомарова, згодом – про Шевченка, Марковича, Гулака. Перша публікація офіційних матеріалів відноситься до 1892 р., коли в журналі “Русский архив” була надрукована копія доповіді шефа жандармів О. Ф. Орлова про діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Наступного року в цьому журналі оприлюднено його статут.

У 1905–1907 рр. окремі дослідники мали змогу докладніше ознайомитися з архівом III відділення та матеріалами слідчої справи щодо Кирило-Мефодіївського товариства. У журналі “Былое” були опубліковані “Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія”, а також прокламації “Брати українці” і “Братя великословяне и поляки” (1906, № 2), свідчення Т. Шевченка, М. Костомарова (1906, №8; 1907, №8), доповіді III відділення про Г. Андрузького (1907, № 9). Текст статуту товариства, витяги з допитів М. Гулака були надруковані М. І. Стороженком у “Киевской старине” (1906, №2) (помер 12 січня 1906 р.).

1911 р. в Москві були видані твори Т. Шевченка у двох томах і, як додатки, в другому томі вміщено “Материалы по политическому делу Т. Г. Шевченко”. 1914 р. побачила світ Пояснювальна записка В. Білозерського, в якій викладені основні положення Статуту і правил товариства (“Україна”, 1914, кн. 1). Українське наукове товариство видало 1915 р. збірник “Пам'яті Тараса Шевченка (1814–1915)”, де вміщено “Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства”: признання кирило-мефодіївців за редакцією М. С. Грушевського. На той час це була найповніша публікація документів слідчої справи кирило-мефодіївців. П. І. Зайцев уперше опублікував українською мовою “Книгу буття українського народу” у 1918 р. (“Наше минуле”, № 1). Значну кількість документів про Т. Г. Шевченка надрукував М. М. Новицький під назвою “Шевченко в процесі 1847 р. і його папери” (“Україна”, 1925, кн. 1/2).

Деякі документи про арешт Навроцького, Білозерського, Шевченка та ін. з'явилися в збірнику “За сто літ” (1928, кн. 2).

Репресії, що почалися у 30-х роках, не дали можливості опублікувати всі документи слідчої справи. У повоєнні роки найбільше їх оприлюднено в документальних збірниках. 1950 р. у Москві з'явилася книга П. А. Зайончковського “Кирило-Мефодиевское общество (1845–1847)”, в додатку до якої вміщена “Книга буття українського народу” під назвою “Закон божий” (російською мовою).

Матеріали слідчої справи друкувалися також Українською Вільною Академією Наук (США) у серії “Джерела новітньої історії України” (див.: *Міяковський В. В.* Недруковане і забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. – Нью-Йорк, 1984).

Проте не було повної публікації документальних матеріалів про Кирило-Мефодіївське товариство. До того ж названі вище часткові публікації містяться у виданнях малодоступних не тільки для широкого читача, але навіть для науковців-дослідників. Але це не означає, що не робилися спроби опублікувати всю слідчу справу про кирило-мефодіївців. У 1946–1947 рр. Архівним управлінням УРСР було порушено питання про її видання до 100-річчя від дня заснування Кирило-

Мєфодіївського товариства, але не одержано дозволу. В 60-х роках співробітники ЦДІА УРСР за участю працівників Архівного управління при Раді Міністрів УРСР та Інституту історії АН УРСР розпочали роботу з підготовки до друку матеріалів слідчої справи про Кирило-Мєфодіївське товариство в трьох томах. До першого тому були включені загальні розпорядження царських властей щодо арешту і слідства над кирило-мєфодіївцями, документи й матеріали М. І. Гулака, М. І. Костомарова та В. М. Білозерського (I–IV частини). До другого – включено документи й матеріали слідчих справ П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка, О. О. Навроцького та Г. Л. Андрузького (V–VIII частини). До третього – І. Я. Посяди, М. І. Савича, О. В. Марковича, О. Д. Тулуба, доповіді царських чиновників про слов'янофільство й українофільство, журнал слідств (IX–XIX частини). Вони зберігаються в Москві серед матеріалів III відділення за 1847 р. (Фонд 109, 1 експ. спр. 81, ч. 1–19) – тепер Російському центральному державному архіві вищих органів державної влади й державного управління, за винятком ч. 6 “О художнике Шевченко”, переданої 1939 р. на вічне зберігання до Державного музею Т. Г. Шевченка.

Наприкінці 1969 р. рукопис після схвалення його Вченою Радою Архівного управління з двома позитивними рецензіями – професора П. А. Зайончковського (Москва) та члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шаблійовського – був переданий до видавництва “Наукова думка”. Видання готувалося до 125-річчя з часу створення товариства. Редактори видавництва з великим задоволенням працювали над ним. Щоб своєчасно передати його в друкарню (адже обсяг був 150 др. арк.), вони залишалися працювати після робочого дня, брали роботу додому. Матеріали слідчої справи зацікавили й інших редакторів видавництва, які не брали участі в редагуванні. Тритомник мав бути передплатним, випущено рекламний буклет, почалася передплата. У 1970 р. рукопис уже передали до друку, але в середині 1971 р. Архівне управління відкликала його з виробництва й відправило до Москви в Головне архівне управління СРСР на повторне рецензування. Незважаючи на замовлені негативні рецензії, рецензенти Головархіву та Інституту слов'янознавства не могли заперечити наукової цінності цього видання. Після повернення рукопису він пролежав на полицях у сховищі Центрального державного історичного архіву до кінця 80-х років. Деякими істориками вносилися пропозиції зі 150 др. арк. відібрати матеріали для двох томів обсягом 60 др. арк., але більшість, у тому числі й упорядники, з цим не погодилася, бо розуміла, що після такого скорочення збірка ніколи вже не вийде у світ.

Утретє зайшла мова про видання слідчої справи щодо кирило-мєфодіївців у трьох томах тільки в 1988 р. після того, як відновила свою діяльність Археографічна комісія при АН УРСР. Але й тоді дискутувалося питання про доцільність включення в публікацію художніх творів Т. Г. Шевченка. У другому томі (ч. VI) пропонувалося вилучити збірку поезій Т. Г. Шевченка “Три літа”, конфісковану під час арешту 5 квітня 1847 р. (Док. № 231–254). Мотивувалося це тим, що вона надрукована в зібраннях творів, а в 1966 р. автограф збірки “Три літа” був виданий також фототипічним способом. Зрештою, зійшлися на тому, що й художні твори, які були складовою частиною слідчої справи й підставою для звинувачення поета, слід подавати в публікації.

У 1990 р. упорядники з великою радістю зустріли видання слідчої справи щодо кирило-мєфодіївців, але ця радість супроводжувалася й гіркістю. Перед очима кожного промайнув тернистий шлях виходу її в світ.

Марія Бутич (Київ)